

Віта Ягушкіна (Донецьк)

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНИХ БАЛАД У ЛІРО-ЕПОСІ М. КОСТОМАРОВА

Балада посідає почесне місце серед пісенних жанрів українського фольклору. Популярність її зумовлена жанровими ознаками: головними героями постають звичайні люди, які потрапляють у складні життєві ситуації, напружений розвиток дії та трагічна розв'язка, що не лишає байдужих. Розробляючи класифікацію українських балад, О. І. Дей поряд із баладами про кохання та дошлюбні взаємини, сімейні драми виділяє історичні балади, що охоплювали «сферу історичного життя народу — його боротьбу з ханськими кримсько-татарськими та султано-турецькими завойовниками» [2, с. 30]. Саме цей цикл про героїв, захисників рідної землі від іноземних поневолювачів, викликає зацікавлення в поетів-романтиків, у творах яких артикулювалися патріотичні ідеї.

Ще у студентські роки М. Костомаров виявив зацікавлення історією та фольклором. Автор зізнавався, що «полюбив історію більш за все, і з того часу із захватом вдався до читання і вивчення історичних книжок» [7, с. 443]. З першими зразками народної пісенності, які вразили його поетичною довершеністю, він познайомився у збірниках М. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней», М. Максимовича «Малоросійські пісні» та І. Срезневського «Запорозька старовина». Ці дві обставини спонукали його до особистих спроб у жанрі літературної балади.

Хоча аналізу художньої спадщини М. Костомарова присвячено чимало літературознавчих досліджень, проте біографічний компонент у них переважно витісняє літературознавчий аналіз. Ю. Пінчук, зокрема, дає загальну характеристику поетичному доробку письменника: «Художні твори М. І. Костомарова збагатили українську літературу волелюбними мотивами й нотами громадського протесту. Це пов'язано із творами, уособленням яких є «Запорожская старина» Ізмаїла Срезневського» [9, с. 55]. Дослідник наголошує на історико-етнографічній спрямованості творів М. Костомарова, проте поетичний доробок лишає поза увагою, що характерно і для сучасних досліджень. Звертаючись до балад письменника, Я. Козачок наголошує, що «поєднання контамінованих народнопісенних рядків з авторськими творить достатньо гармонійну сув'язь, де кожен елемент є позитивним тлом для іншого» [5, с. 11]. Проблема поетики трансферентності у творах письменника присвячує статтю Р. Крохмальний, у ній автор зосереджує увагу на рецепції народнопісенних образів та символів М. Костомаровим [8]. З урахуванням зазначених досліджень простежимо специфіку рецепції функціональних елементів історичних балад у ліро-епосі письменника на рівні мотивів, образів та мовних компонентів поетики.

Досліджуючи рецепцію історичних балад, враховуємо думку Г. Яусса, який розмежовує поняття впливу (як явища монологічного характеру) та художньої рецепції як «діалогу між сучасним і минулим суб'єктами, в якому минулий суб'єкт знову може «сказати щось» теперішньому, коли теперішній суб'єкт у минулій мові добачає імпліцитну відповідь як відповідь на запитання, яке він знайшов тепер і поставив» [11, с. 517]. Рецепція у М. Костомарова — це процес сприйняття поетичних прийомів історичних балад із метою вирішення власних художніх завдань. Г. Ключек виділяє три групи прийомів (художніх засобів), які складають поетику художнього твору: мовні (зображально-виражальні засоби), сюжетні (генерують художній зміст шляхом побудови причинно-наслідкових дій і подій) і композиційні (розміщення художнього матеріалу). Дослідник підкреслює, що «усі прийоми, що належать до однієї групи, в межах одного твору чи однієї поетикальної системи гармонують, взаємоузгоджують свої зусилля — між ними виникають системні зв'язки» [5, с. 17], що становлять цілісність твору.

У баладах М. Костомарова сприйняття поетичних прийомів історичних балад простежується на рівні мотивів, образів, зображально-виражальних засобів. Так, у вірші «Могила» автор відображає трагічні наслідки війни. Завдяки епістрофі (кільце) письменник створює притаманну поетам-романтикам дихотомію двох світів — «гідного захоплення минулого і нікчемного сучасного» [3, с. 168]. Когерентом (від лат. *cohaerens* — «той, що пов'язує») у баладі М. Костомарова постає образ-символ могили, яка викликає у розповідача спогади минулого: «*Старая година // Переднім на згадки // Про прежні порядки // Високі купки по собі зоставляє*» [6, с. 66]. Козацькі могили, які в народних історичних баладах постають «символами брами безсмертя та реальним об'єктом глибокої пошани до тих, хто там похований» [8, с. 45], письменник змальовує в дещо іронічному ключі, підкреслюючи своє ставлення до зображуваних подій.

Характеризуючи козацьке військо, М. Костомаров вдається до гіперболізації, притаманної народним баладам: «*Незліченна стая неслась вояків, // Як мак при дорозі, шапки їх білили, // Списи гримотіли, шаблі брязкотіли*» [6, с. 66]. Таке перебільшення дозволяє створити романтично-узагальнений образ козацтва, осмислити тему колишньої козацької слави.

Образ козацького ватажка в баладі М. Костомарова романтично-абстрагований, поєднує напівміфічні та напівісторичні риси: «**Як сніг в завірюху**, // *Так кінь його летить; Як сонце в засуху*, // *Лице його горить*» [6, с. 66]. У характеристиці персонажа письменник також вдається до гіперболізації, яка досягається завдяки зображенню природних явищ (завірюха, засуха, вечірня зоря, посивіле море). Подібні художні засоби зустрічаються в народних історичних баладах: «*Морозенко та козаченько, // Як мак, розпускався, // Ой Морозенко та козаченько // В неволю попався*» [1, с. 251]. Якщо в народних творах оспівуються історичні персонажі (Морозенко, Довбуш та ін.), то у М. Костомарова ім'я ватажка не важливе, він створює узагальнений образ, бо його метою була естетизація козаків, поетизація їх прагнення до волі, вірності власному народу. В авторських баладах козаки постають месниками,

проте письменник засуджує надмірну жорстокість, порівнюючи образ ватажка з Каїном.

Розв'язкою автор акцентує наслідки невинуватеної жорстокості козаків. М. Костомаров підкреслює ідею минулості людської слави, закликає до відповідальності за свої вчинки, особливо, якщо вони призводять до невинуватених людських жертв.

Своєрідно образ козака та козацької слави трактується М. Костомаровим у баладі «Кінь». Письменник інакше тлумачить взаємини козака з конем. У народних баладах кінь — вірний товариш, що супроводжує козака в походах, приносить звістку про смерть свого господаря його родині: *«Не стій, коню, надо мною, // Бачу ж я щироньку твою! // Біжи степом та гаями, // Долинами, байраками // До моєї родиноньки, // До вірної дружиноньки!»* [1, с. 262]. У баладі М. Костомаров також подає діалог козака з конем, притаманний народнописанним історичним творам. Довірливі почуття козака до коня в письменника передаються через демінутивні (пестливі) сполуки, притаманні народним пісням: «коненьку», «мій конику», «водиці напийся» і под. У зверненні головного героя до свого коня простежується їх духовний зв'язок: тварина передчуває лихі наміри козака, а тому відмовляється їсти та пити.

М. Костомаров своєрідно інтерпретує козацькі ідеали: сучасне протиставляється минулому, як низьке високому. Образ козака-нащадка змальовується в негативному ключі. Автор засуджує наміри головного героя: *«Не добре чинити, свій рід боронити // Зібрався панич-неборак: // Шляхи засідати, людей розбивати // Поперся в глибокий байрак»* [6, с. 59]. Аби підкреслити своє негативне ставлення, письменник вдається до вульгаризмів, не притаманних народним баладам.

Кінь, вірний козацьким ідеалам, символ вірності та волі, не хоче коритися козакові, а тому несе його в лісок і стає причиною загибелі хлопця. М. Костомаров подає морально-дидактичний висновок: *«Був пан колись добрий, чесний та хоробрий // Лукавий на лихо підвів! // Був кінь колись вірний, в послузі незмінний // В розбої служить не сховався!»* [6, с. 60]. Для письменника козацька честь вища за вірність, тому він виправдовує зраду коня, підкреслюючи традиційні риси цього образу.

Образ козака, козацької смерті у традиційному ключі зображується у баладі М. Костомарова «Заліг, заліг козаченько». Козак, який помирає, просить товариша передати родині останню волю. Для хлопця мати та Україна однаково важливі, тому, приносячи в жертву своє життя, головний герой просить матір не клясти і не лаяти його, адже він гине, захищаючи країну. У баладі постають образи України, матері й коханої дівчини, кожна з яких має виняткове значення в житті козака. Автор вдається до характерної для народних балад троїстості: *«Рідна мати, рідна мати! // Рідна Україна! // Зостається на Вкраїні // Молода дівчина»* [6, с. 66]. Повторами М. Костомаров передає смуток головного героя, що не може захищати дорогих йому людей, жаль за рідними, яких він більше не побачить.

Козак розуміє, що його смерть стане глибокою психологічною травмою для коханої, тому наказує товаришу сказати дівчині, що він її зрадив. У

зверненні до дівчини простежується рецепція поширеного в народних думах мотиву одруження зі смертю: *«Бодай вона мене зрадить, // Як її я зрадив: // Обіцавсь її любити — // Смерть собі принадив»* [6, с. 100]. Хлопець не хоче, аби його кохана очікувала на нього все життя, просить її шукати собі іншого, бо розуміє, що не зможе повернутися до дівчини. Сила почуттів героя передається за допомогою протиставлення коханої та смерті: *«Над рум'яное личенько // І білу руку // Злюбив, шельма, цілувати // Гостру каменюку»* [6, с. 101]. Автор співчуває героєві, підкреслюючи трагічність його долі, зумовленої війною.

Не лише війна ставала на заваді козаку. Своєрідно зображується життєва трагедія головного героя у баладі *«Ой ішов козак, ой ішов бурлак»*, у якій мотив нещасливої долі тісно пов'язаний із мотивом сирітства, і це поєднання постає сюжетним прийомом, поширеним у народних баладах. Зображення бурлаки в народних баладах відрізняється від образу козака, який має родину, за якою сумує; товаришів, які разом із ним захищають країну; вірного коня, який буде сумувати за козаком, принесе про нього звістку родині. Бурлака в народних піснях зазвичай постає самотнім: *«Ніхто не заплаче // По білому тілу ... Ні отець, ні мати, // Ні брат, ні сестриця, // Ні жона його»* [1, с. 266]. Трагедія людини-бурлаки знаходиться в іншій аксіологічній площині, метою його життя постає пошук долі (родини) в чужому краї. Цю ідею осмислює М. Костомаров у баладі *«Ой ішов козак, ой ішов бурлак»*. Трагічність долі бурлаки передається синонімічними повторами: *«Ой нема в його роду-племені, // Ні батька, ні неньки, // Затомилося, зажурилося // Козацьке серденько»* [6, с. 101]. Тяжка доля козака без роду та племені не дає йому можливості одружитися з дівчиною, яка йому сподобалась, адже він не може її забезпечити, а тому змушений покинути. Відмовившись від кохання, козак відцурався людей, усамітнився серед природи. Він стримує свої почуття, йдучи від дівчини, і лише на лоні природи може дати їм волю. Бажання до усамітнення можна розглядати як певний чернечий аскетизм та прагнення перенести життєві випробування завдяки підтримці провіденційних сил.

Трагізм образу козака поглиблюється тим, що він бажає своєї смерті, але з іншого боку, як віруюча людина, не може переступити релігійні догми і скінчити життя самогубством. У розв'язці твору акцентуються філософські сентенції: *«Гіркожить тому, хто на світоньку // Із щастям не знався; // Гіршежить тому, хто пізнав його // Й зараз відцурався»* [6, с. 101]. У проаналізованій баладі М. Костомаров розкриває одну із важливих проблем, зумовлену соціальною нерівністю, бідністю сироти.

Мотив козацької долі інтерпретується М. Костомаровим і у баладі *«Зірка»*. Автор звертається до вірування про доленосну зірку кожної людини. У зав'язці твору зображено щасливого козака напередодні одруження: *«Вранці у їх весіллячко — // Кінець дождиданню, // Завтра ніп їм руки зв'яже // На вічне кохання»* [6, с. 130]. У баладі акцентується мінливість людської долі через порівняння нещасливої долі із зіркою. У *«Словнику символів культури України»* підкреслюється, що за народним віруванням *«кожна людина при народженні нібито отримує свою зірку, що й стає на небі»* [10, с. 41]. Герой балади шукає долі на чужині, але не знаходить. У творі передаються сум за

близькими, почуття приреченості, самотності, загубленості у світі. Тому розв'язка твору виявляється песимістичною, підкреслюється відчай козака, який втратив свою долю і вже не зможе її повернути.

Рецепція історичних балад мала значну вагу в формуванні художності ліро-епічних творів М. Костомарова. Вдаючись до традиційних образів, автор передає трагізм життєвих колізій героїв. Письменник художньо інтерпретує поширені в народних баладах мотиви смерті козака на чужині, вірності, сирітства, наголошуючи на значенні соціальних умов у долі героїв.

Важливу функцію в естетизації козаків, поетизації їх прагнення до волі у віршах М. Костомарова виконують зображально-виражальні засоби народних балад: порівняння, гіперболи, ампліфікації, демінутивні сполуки. Естетизація минулого дозволяє М. Костомарову акцентувати зміну аксіологічних орієнтирів у суспільстві.

Література

1. Балади / упоряд. і прим. О. І. Дея та А. Ю. Ясинчук. — К.: Дніпро, 1987. — 319 с.
2. Дей, О. І. Українська народна балада / О. І. Дей. — К.: Наук. думка, 1986. — 264 с.
3. Єременко, О. Р. Українська балада XIX століття (історія жанру) / О. Р. Єременко. — Суми: ВВП «Мрія-1», 2004. — 216 с.
4. Клочек, Г. Енергія художнього слова: зб. ст. / Г. Клочек. — Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоград. держав. пед. ун-ту ім. В. Винниченка, 2007. — 448 с.
5. Козачок, Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): монографія / Я. Козачок. — К.: НАУ, 2004. — 352 с.
6. Костомаров, М. І. Твори: у 2 т. / М. І. Костомаров. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 637 с.
7. Костомаров, Н. И. Автобиография; Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров; авт. очерка и сост. коммент. Ю. А. Пинчук; АН Украины; Археогр. комис.; Ин-т истории Украины. — К.: Наук. думка, 1992. — 511 с.
8. Крохмальний, Р. Поетика трансферності у візіях Миколи Костомарова / Р. Крохмальний // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філол. — 2007. — Вип. 41. — С. 44—52.
9. Пінчук, Ю. Микола Костомаров // Вибрані студії з костомаровознавства / Ю. Пінчук. — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. — 608 с.
10. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К.: Міленіум, 2002. — 260 с.
11. Яус, Г. Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / Г. Р. Яус; пер. з нім. Р. Свято і П. Тарашук. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2011 — 624 с.

Вольга Кавальчук (Брест)

РЭАЛІЗАЦЫЯ КУЛЬТУРНА-МЕНТАЛЬНАЙ АПАЗІЦЫ «СВОЙ — ЧУЖЫ» Ў АПОВЕСЦІ В. БЫКАВА «ТРЭЦЯЯ РАКЕТА»

Бінарная апазіцыя «свой — чужы» характарызуецца ўніверсальнымі якасцямі, аднак яе асобныя рэалізацыі ў розных культурных, гістарычных і мастацкіх «абставінах», несумненна, маюць адрозненні. Актуальным уяўляецца даследаванне адметнасцей і тоесных праяў рэалізацыі названай апазіцыі на прыкладзе мастацкіх твораў вядомых аўтараў, у прыватнасці, В. Быкава.